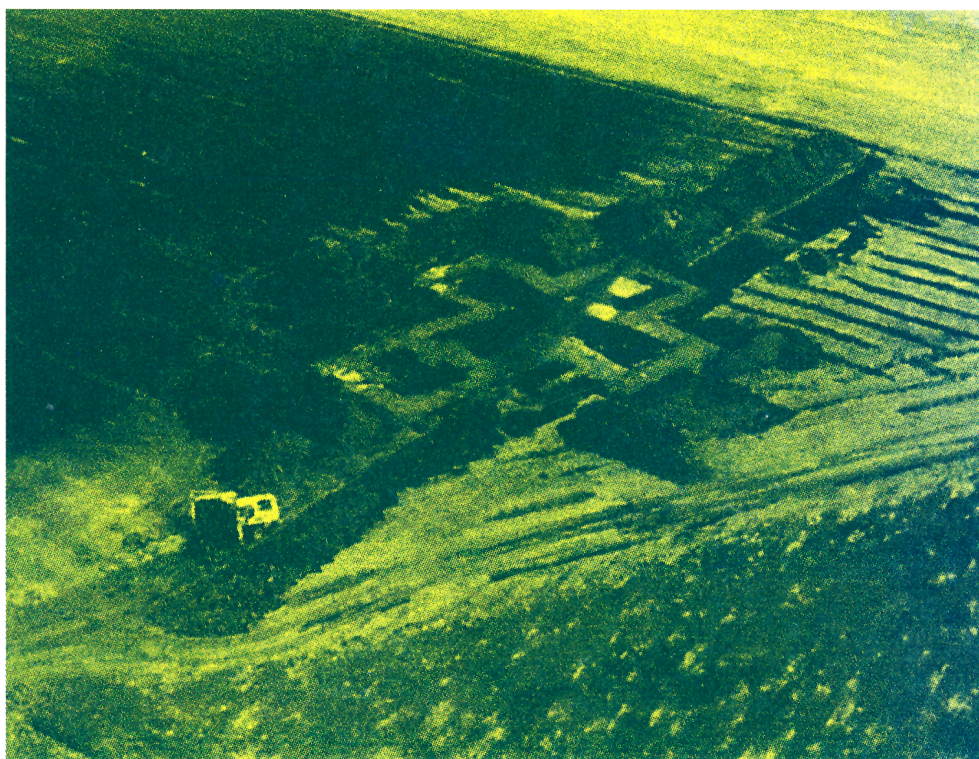


PALEO- AKTUEEL

1



Auteursrechten voorbehouden
Copyright 1989, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG
Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG
Foto omslag: J. Molema
Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0186 4

PALEO-AKTUEEL

1

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Biologisch-Archaeologisch Instituut

Groningen, 1989

INHOUD

Inleiding	6
G.J. BARTSTRA Het BAI op Java: verkenningen in het pleistoceen van Sangiran	7
A.M.P. KERSTEN De epipaleolithische hoefdieren van Ksar 'Akil, Libanon	12
D. STAPERT Een vindplaats van de Ahrensburg-traditie bij Oudehaske (Fr.)	16
H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT Nieuwe Pekela: mesolithisch onderzoek op site-niveau in de Groninger Veenkoloniën	21
J.T. ZEILER Archeozoologisch onderzoek van de laat-neolithische vindplaats Kolhorn (N.-H.)	25
S. BOTTEMA, H. WOLDRING & W. VAN ZEIST Op zoek naar de wilde stamvormen van domesticaten	31
S. BOTTEMA & H. WOLDRING Laat-Quartaire vegetatiegeschiedenis van Noord- en Noordwest-Turkije	34
D.J. DE GROOT Het hunebed D9 te Noordlo (Dr.)	36
P.B. KOOI, G. DELGER & K. KLAASSENS Vlakgraven en grafheuvels op het Huidbergsveld bij Dalen (Dr.)	40
J.N. LANTING & A. UFKES Klokbekervondsten bij Dalen (Dr.)	45
H.R. REINDERS Het onderzoek van een huis in Hellenistisch Halos	48
O.H. HARSEMA Het Drents Museum en de internationale archeologie in de vorige eeuw	54
J.W. BOERSMA & E. TAAYKE Eenumerhoogte (gem. 't Zandt, Gr.)	60
J.W. BOERSMA & A. UFKES Onderzoek Amsweer-Holeweg (gem. Delfzijl, Gr.)	62

P.B. KOOI, G. DELGER & K. KLAASSENS	
Een verkennend onderzoek op de Westakkers te Dalen (Dr.)	64
D.C. BRINKHUIZEN	
Een wervel van een zeldzame vissoort uit de Romeinse haven van Velsen I (N.-H.)	69
E. KNOL, E. KRAMER & G.J. DE LANGEN	
De verkenning van het vroeg-middeleeuwse grafveld van Oosterbeintum (Fr.)	73
H.T. UYTTERSCHAUT	
De menselijke skeletten uit Oosterbeintum (Fr.)	80
W. PRUMMEL	
Het paardegrav en de hondegraven van Oosterbeintum (Fr.)	85
H.A. GROENENDIJK	
Middeleeuwse veennederzettingen in Noordoost-Groningen	89
M. DEMBELA & J.D. VAN DER WAALS	
Archeologisch onderzoek in de Binnendelta van de Niger	93
J. SCHONEVELD	
De tweede fase van de opgraving Martinikerkhof Groningen (Gr.)	98
J. SCHELVIS	
Mijten (Acari) op het Martinikerkhof te Groningen	103
J. MOLEMA	
Het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.); tussentijds verslag van een opgraving	107
K. ANDERSON & E. KRAMER	
Onderzoek op het Dekema-terrein te Baard (gem. Littenseradiel, Fr.)	113
A. JAGER	
Stadskastelen in Leeuwarden (Fr.)	118
P.B. KOOI, J.H. ZWIER EN J. MOLEMA	
Een proefopgraving op het terrein van de voormalige havezate Entinge te Dwingeloo (Dr.)	121
P. BAKS	
Weerdenbras, een laat-middeleeuwse versterking in de provincie Groningen	126
A.T. CLASON	
Het vijfde internationale Theriologen-congres	131
F. SPIEKSMAS & S. BOTTEMA	
Pollenregen en pollenneerslag	134

INLEIDING

Paleo-aktueel, een nieuwe uitgave van het BAI, is geen jaarverslag, al hebben de beschreven activiteiten gemeen dat ze in 1989 hebben plaatsgevonden. Het is de bedoeling een eerste impressie te geven van een aantal onderzoeken door en vanuit het BAI, waarvan de definitieve publicatie nog wel even op zich zal kunnen laten wachten. Het geeft geen uitputtend overzicht van de onderzoeksactiviteiten van het instituut.

De redactie wil graag A.C. Bardet bedanken voor de correctie van de Engelse samenvattingen.

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN DE BINNENDELTA VAN DE NIGER

M. Dembele¹ en J.D. van der Waals

Het programma voor dit project stamt van het Institut des Sciences Humaines (ISH; Ministerie voor Sport, Kunst en Cultuur van Mali) te Bamako. Het is door de Malinese regering aangeboden aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken (Directoraat-Generaal voor Internationale Samenwerking) met het verzoek het project te willen financieren in het kader van de samenwerking op sociaal-cultureel gebied tussen Mali en Nederland. Ons Ministerie heeft op dat verzoek positief gereageerd, en zo kon in de maanden januari-maart 1989 een gemengd Malinees-Nederlandse expeditie het veld in trekken. De tweede expeditie vindt plaats gedurende de eerste drie maanden van 1990. In Nederland geniet het project gastvrijheid bij de vakgroep 'Het Biologisch-Archeologisch Instituut' (RUG).

Doel is de registratie, aan de hand van luchtfoto's en veldverkenningen, van archeologische vindplaatsen in de Binnendelta van de Niger, en een eerste analyse van hun verspreiding. Het gaat daarbij in hoofdzaak om de *togue* (meervoud van *toguere*, wierde of terp), die in dat gebied in grote getale te vinden zijn. Vanwege de uitgestrektheid van het gehele gebied en de talrijkheid van de oude woonheuvels beperkt het project zich in eerste instantie tot het gebied tussen de Niger en haar belangrijkste confluent, de Bani, met als centrum de oude stad Djenné, het eerste centrum van (islamitische) schriftgeleerdheid in Zwart Afrika (fig. 1).

In de praktijk zijn de plannen ontwikkeld in samenspraak tussen Dr. K. Sanogo en M. Dembele (resp. directeur en hoofd archeologische afdeling ISH) en de uit vier man bestaande Nederlandse ploeg: J.D. van der Waals, D.A. Gerrets (tot maart 1990) en T. Talpe (1989) (archeologen), en mevrouw

K. Wijnberg (1989), A. Makaske en M. Terlien (1990) (fysisch-geografen, RU Utrecht).

Landschap en bewoners

Het betreffende gebied is om meer dan één reden interessant. Niger en Bani zijn regenrivieren. Het meeste water dat door hun beddingen stroomt stamt uit het oorsprongsgebied, het kustgebergte van Ivoorkust en Guinée, en valt daar in de regentijd (mei-september). Tegen de tijd dat die watermassa, bij een uiterst gering verval, de Binnendelta bereikt heeft (de hoogste stand wordt eind oktober-begin november geregistreerd) heerst daar al weer geruime tijd de droogte. Wie in november naar de Binnendelta trekt door het al weer bruin verbrande savanne- en sahel-landschap staat tot zijn verrassing ineens voor een groene, waterrijke vlakte, doorsneden door talrijke oude, ten dele dode, rivierarmen met oeverwallen, duinen en uitgestrekte komgronden.

Het zal niemand verbazen dat dit ca. 100×400 km uitgestrekte gebied van oudsher mensen heeft aangetrokken: de Bozo, oudste bewoners van het gebied, die als vissers profiteren van de grote visconcentraties in de hoofdstromen als het water zakt; de Peul, nomadische veehouders, die omstreeks december de Binnendelta intrekken als de weidegronden droog vallen en bereikbaar worden; de Marka die de natte rijstbouw beoefenen; de Bambara die op de hogere gedeelten gierst verbouwen; en tenslotte, vooral in de grotere centra als Djenné, de Songhai, afstammelingen van vroegere heersers in dit land, nu dikwijls handelaren of marabouts. Zo

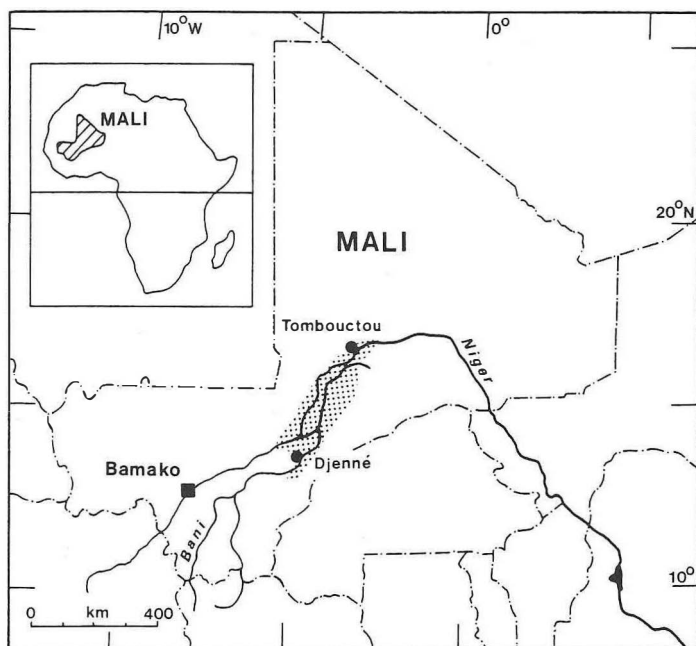


Fig. 1. De Binnendelta van de Niger (in grijs: het overstromingsgebied).

biedt de Binnendelta het beeld van een mozaïek van verschillende volkeren die met behoud van eigen culturele identiteit en taal vreedzaam naast elkaar leven.

Het gebied heeft een belangrijke rol gespeeld gedurende de bloeitijd van de grote Westafrikaanse rijken (ca. 800-1600 AD), ook al omdat via Tombouctou en Djenné de zo belangrijke Noord-Zuid-handel in goud en zout passeerde, en het, alweer via die steden, de toegangspoort was voor Arabische invloeden. Wie derhalve meer over die middeleeuwse rijken aan de weet wil komen dan hetgeen Arabische reizigers er over vertellen, en wie met name geïnteresseerd is in de sociaal-economische toestanden in die rijken en in de graad van urbanisatie van die maatschappij, kan zich het beste als archeoloog tot de Binnendelta van de Niger wenden. Hetzelfde geldt voor wie geïnteresseerd is in het ontstaan van de huidige, vrij opmerkelijke ethnische symbiose in dat gebied.

Archeologisch onderzoek

Archeologische onderzoeken in de Bin-

nendelta zijn op de vingers van één hand te tellen. De eerste min of meer moderne opgraving vond in 1975 plaats vanwege het Instituut voor Antropobiologie te Utrecht; daarbij was het BAI ook ingeschakeld. Bij dat onderzoek, waarbij profielen in twee *togue* onderzocht werden, bleek hoezeer die heuvels in hun opbouw aan onze wierden doen denken; het verslag over dat onderzoek verscheen in *Palaeohistoria* (Bedaux et al., 1978). Iets later volgde een grootser opgezet onderzoek in Djenné Djeno ('Oud Djenné'), de grootste tot nu toe bekende *toquere* (oppervlak 33 ha). Dat onderzoek van R.J. McIntosh (1980), waarbij bleek dat de oudste bewoningsslagen tot in de 3e eeuw v.Chr. teruggingen, heeft nogal de aandacht getrokken. Sindsdien heeft McIntosh op nog enkele plaatsen gegraven, maar veel is daarover tot nu toe niet bekend.

Bij het nagestartesamenwerkingsproject is het uiteindelijke doel meer inzicht te krijgen in de sociaal-economische situatie en de levensomstandigheden ten tijde van de middeleeuwse rijken. Maar alle betrokkenen waren het er al gauw over eens dat het weinig zin heeft op goed geluk in een van de talloze *togue* te gaan graven in de

hoop interessante gegevens aan te snijden.

Eerste noodzaak is het maken van een inventarisatie van alle *togue*, en het registreren van kenmerken die zonder graven ter plekke waarneembaar zijn: ligging in het landschap, afmetingen, waarneembare gebouwsporen, oppervlaktevondsten, naam, en gegevens volgens de lokale mondelinge overlevering (een vaak interessant aspect waar de sociaal-geograaf I. Songore zich in verdiept). Om de ligging en de verspreiding van de *togue* te begrijpen is het bovendien nodig te beschikken over een gedetailleerde geomorfologische kaart, waarop oude rivierarmen, oeverwallen, duinen en overstromingsbekkens zijn aangegeven. Om op basis van het verspreidingspatroon van de *togue* uitspraken te kunnen doen over de ontwikkeling van de nederzettingsstructuur en wellicht ook de nederzettingshierarchie en over urbanisatie in de opeenvolgende

perioden is het nodig die *togue*, of althans groepen *togue*, relatief te kunnen dateren. Omdat de archeologische criteria daarvoor vooralsnog onvoldoende zijn moet getracht worden inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de hydrogeografie, opdat oeverwallen (met de op die oeverwallen gevestigde *togue*) tenminste relatief gedateerd kunnen worden.

Wij beschikken thans over alle ruim 300 Franse luchtfoto's die in 1970/71 van dit gebied gemaakt zijn (schaal 1:50.000). Op basis van deze foto's is een voorlopige geomorfologische kaart gemaakt, en een voorlopige inventarisatie van de ruim 1300 potentiële *togue* verricht - beide worden in het veld gecontroleerd en aangevuld.

Tijdens de eerste expeditie van januari tot in maart 1989 is het werk in een goede sfeer van vruchtbare samenwerking begonnen. Op het fysisch-geografische front



Fig. 2. De *toguer* Djenné Djeno bij Djenné. Op de voorgrond de depressie die rondom de heuvel loopt als een stadsgracht. Het hoogste niveau van het water is goed zichtbaar (erosieniveau) (foto D.A. Gerrets).



Fig. 3. *Optoguere Kanye Boro. Systematische grootschalige vernielingen door schatgraverij (op de voorgrond I. Songore, links, en M. Dembele, rechts; foto D.A. Gerrets).*

kon een begin gemaakt worden met verkenningen in het veld.² De archeologische inventarisatie omvatte ca. 225 *togue* in de concentratiegebieden rond Djenné en Kouakourou.³

Enkele waarnemingen verdienen vermelding. De onderzoekers kregen inzicht in de veelheid van verschijningsvormen van de *togue*, en van de sterk wisselende karakteristieken. Tegenover regelmatige 'tafelbergen' van 3 tot 5 m hoog met vrij steile kanten en omgeven door een depressie, in alle opzichten kenmerkend voor een heuvel van antropogene oorsprong, zijn er ook die veel meer op een natuurlijk duin lijken, met bewoningssporen. Tussen die beide uitersten ligt een heel scala van overgangsvormen. Tegenover *togue* met talrijke gebouwsporen aan het oppervlak zijn er anderen zonder enig spoor van bebouwing. Sommige *togue* zijn bezaaid met een dik pakket scherven, andere zijn uitgesproken vondstarm. Ook het karakter van de scher-

ven kan sterk variëren - daarbij zijn sterke aanwijzingen dat behalve van variatie in tijd ook sprake is van regionale variatie. Een aantal *togue* vertoont op tal van plaatsen concentraties van grote grafpotten, door de erosie aan het oppervlak gebracht. Op andere *togue* is niet één enkele urnbegraving te vinden. Tenslotte lopen ook de afmetingen sterk uiteen, maar een analyse van die gegevens heeft nog niet plaatsgevonden.

Erosie en schatgraverij

De conserveringstoestand van deze heuvels geeft reden tot zorg. De natuurlijke jaarlijkse erosie gedurende de regentijd is aanzienlijk. Op een tweetal *togue* werden cementen zuiltjes voor de absolute hoogtemeting aangetroffen, daar in 1964 ingegraven. Deze zijn destijds, om de ingraving tegen regenwater te beschermen, voorzien

van een cementen kraag, enigszins uitgesmeerd over het heuveloppervlak. Thans, 25 jaar later, zweven die kragen ca. 25 cm boven het oppervlak, waaruit volgt dat de heuvels gemiddeld ca. 1 cm per jaar worden afgespoeld. Men kan die afspoeling duidelijk constateren daar waar ooit in kuilen begraven skeletten nu aan het oppervlak liggen, of grote grafpotten daar boven uitsteken (fig. 2).

Ernstiger is de aantasting door mensen. Het beste af zijn *togue* waarop islamitische begraafplaatsen liggen - die worden gerespecteerd. Maar elders blijkt de *toguere* ten prooi te vallen aan incidentele erratische, of, veel erger, grootschalige systematische schatgraverijen, waarbij het gehele oppervlak tot een diepte van ca. 0,80 m in brede sleuven systematisch doorgraven wordt. De schatgravers zoeken de beelden, die door verzamelaars en musea in het westen zeer gezocht zijn, en vernielen zonder pardon al het andere dat zij op hun weg tegenkomen. De gravers - boeren die gedurende de droge tijd een extra cent trachten te verdienen om de zware belastingen te kunnen betalen - kan men het nauwelijks serieus kwalijk nemen. Die beelden brengen soms astronomische bedragen op - in Europa en Amerika. De grote winsten worden opgestreken door de kunsthandel in het westen, niet in Mali. Voor de vernieling van het culturele erfgoed van Mali zijn dan ook in de eerste plaats verantwoordelijk de prestigieuze verzamelaars en musea in het westen.

Graven in *togue* op zoek naar oudheden is verboden. Maar zolang de waarde van een beeld vele malen hoger is dan het gezamenlijke jaarinkomen van alle inwoners, bestuursambtenaren en politieagenten in het arrondissement in kwestie moet men zich over de effectiviteit van beschermingsmaatregelen geen illusies maken.

Het veldwerk wordt in januari 1990 hervat.

Summary

The BAI participates in joint Malinese-Dutch research in the delta of the river Niger. Aerial photographs and field surveys serve to map and classify the dwelling mounds of the people that inhabited the area at the time of the great West African realms.

Erosion and treasure digging constitute serious threats to the archaeological potential.

Noten

1. Institut des Sciences Humaines, Bamako.
2. De fysisch-geografe K. Wijnberg werd helaas een van de eerste dagen het slachtoffer van een resistente malaria-infectie en moest halverwege naar Nederland terugkeren. Niettemin vervaardigde zij een rapport dat een vruchtbare basis vormt voor haar opvolgers (Wijnberg, 1989).
3. Gewerkt werd in twee ploegen van drie à vier man. Als transportmiddelen diende een landcruiser, vier terreinmotobécans en een terrein-motorfiets. Dikwijls liggen de *togue* niet bij of aan gebaande wegen en paden, hetgeen het opsporen van die heuvels (met de luchtfoto's in de hand), vooral als het terrein dicht bezet was met doornstruiken, niet altijd vergemakkelijkte.

Literatuur

- Bedaux, R.M.A., T.S. Constandse-Westermann, L. Hacquebord et al., 1978. Recherches archéologiques dans le Delta Intérieur du Niger (Mali). *Palaeohistoria* 20, pp. 91-220.
- McIntosh, S.K. & R.J. McIntosh, 1980. *Prehistoric investigations in the region of Jenné, Mali. A study in the development of urbanism in the Sahel* (= BAR Intern. series 89). Oxford.
- Wijnberg, K.M., 1989. *Rapportage van het fysisch-geografisch deelonderzoek van het 'Projet de recherche archéologique dans le Delta Intérieur du Niger'*. Utrecht, intern rapport.